

ПОБУТОВА МАГІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Тетяна НАКОНЕЧНА (ГОЩІЦЬКА)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8596-8974>,
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: hoshchitska.tetiana@gmail.com

**Побутова магія східних слов'ян
за археологічними даними: нариси.**

**Упоряд. С.А. Горбаненко;
С.А. Горбаненко, І.А. Готун,
Ю.О. Пуголовок. Київ: Наукова думка,
2020. 176 с.**

Нещодавно завдяки роботі археологів Сергія Горбаненка, Ігора Готуна та Юрія Пуголовка побачила світ збірка нарисів про низку проблем, означених як «побутова магія». Попри те, що автори зазначають, що дані, наведені в книзі, є децю побічним продуктом їх основних наукових досліджень, а саме — визначення палеоетноботанічних матеріалів, і те, що вони не ставили собі за мету побудову жодних глобальних концепцій на його основі, ці нариси становлять значний інтерес для етнологів. Особливо вони знадобляться для тих, чиїм предметом зацікавлень є традиційне житло та обрядовість календарного циклу. Пропонована збірка стосується певної категорії зафіксованих археологічно процесів і явищ, що репрезентують окремі аспекти духовного життя східних слов'ян. Здебільшого ці факти було виявлено, чи, принаймні, зведено разом порівняно недавно, і вони ще не ставали предметом спеціального дослідження. Маючи на меті здебільшого виклад цікавого фактичного матеріалу, автори дуже вдало вибрали форму його подачі у вигляді каталогу пам'яток.

Розгляд починається із нарису «Домобудування і закладна жертва», де наведено дуже цінні відомості — кілька прикладів такої жертви, виявлених в ході археологічних розкопок. Йдеться про випадки насипання збіжжя у стовпові ямки майбутнього житла, «закладання» тіл тварин чи їх частин під долівкою майбутньої споруди; «закладання» певних жертвних предметів та кілька випадків виявлення «поховання печі» (у варіанті, коли йдеться про будівництво на місці старого житла). Загалом ми погоджуємося із трактуванням, яке цим явищам дали дослідники, за винятком тих прикладів, що їх було означено як «поховання печі». На нашу думку йдеться не про «закладну» чи «будівельну жертву», а радше про намагання убезпечити цю ділянку вже раніше замешкуваного простору, для проживання нової сім'ї. Саме з цією метою, ймовірно, залишки старого опалювального пристрою намагалися «не тривожити» і їх не викидали, а засипали землею (можливо із виконанням певних ритуальних дій) і влаштували зверху нове помешкання.

У другому нарисі «Піч як вітар» йдеться про ще одне надзвичайно цікаве явище, виявлене методами біоархеології. Так, під час розкопок городища Лтава (поблизу сучасного м. Полтави) було виявлено житло, що належить до пізнього періоду існування роменської культури, у якому знайдено залиш-

ки опалювального пристрою. При більш детальному розгляді решток склепіння топочної камери виявилось, що до складу її формувальної маси входила й досить значна кількість зернівок жита. Цікаво, що залишку будь-яких інших культурних рослин виявлено не було, хоч і знайдено велику кількість порожнин від органічних домішок, таких як полова чи посічена трава. Інший подібний приклад дали розкопки на багатощаровому поселенні Чугуїв, де було виявлено житло напівземлянкового типу (зовсім невелике — на одну особу), що відноситься до періоду середини — другої половини XVII ст. Згідно з виявленим в ньому керамічним матеріалом це житло було проінтерпретоване дослідниками як таке, що належало етнічному українцеві. Саме житло і опалювальний пристрій у ньому доволі добре збереглися. При дослідженні опалювального пристрою, зокрема на рівних його поверхнях, теж було виявлено значну кількість відбитків зернівок жита. Натомість на кутових фрагментах вони практично відсутні. Тобто не виникає сумнівів, що зернівки насипали, а потім трохи втрамбували на вже сформовану конструкцію, і ця дія не мала жодної технологічної, функціональної основи. Цікаво, що на синхронній із описаною землянці, розкопаній на цьому ж поселенні, мешканець якої був, натомість, визначений як етнічний росіянин, жодних відбитків зернівок на поверхні опалювального пристрою не виявлено. Ймовірно, для

українця сакральна символіка, до якої варто віднести додавання жита до поверхонь печі, пов'язана із хліборобством, добробутом, мала набагато важливіше значення, ніж для його російського сусіда.

У третьому нарисі «Піч як прихисток домовика» йдеться про неординарні знахідки мініатюрних посудин, вмурованих у тіло печі. Це явище було притаманне для літописних сіверян, що їх ототожнюють із масивом волинцевських та роменських пам'яток. В середині цих посудин у двох випадках були знайдені суміш глини і перегорілих зерен, луска та кістки риби (причому вчені припускають що подібних прикладів наявності решток їжі могло бути більше, просто на них до певного часу не звертали увагу). На думку дослідників це чітко вказує на культовий характер подібних знахідок, а, відповідно, піч постає як свого роду жертovníк. Адресатом цього ритуалу виступало «домашнє божество-заступник/божество-предок/домовик».

Четвертий нарис присвячено ймовірній знахідці залишків різдвяного дідуха в одному із жител, досліджених у Софіївській Борщагівці поблизу Києва. У заповнених спорудах були виявлені зерно, солома, вуглики сосни, уламки керамічного посуду другої половини XI—XII ст. і т. д. Для аналізу було взято кілька зразків, зокрема перший зразок був відібраний у південно-східному куті об'єкта, розташованому навпроти входу, по діагоналі від печі (тобто в місці, що збігається з локалізацією покуті у традиційному житлі). У складі цього зразка було виявлено доволі велику кількість зернівок жита, дещо менше — пшениці двозернянки, вівса, проса та ячменю. В іншому куті житла натомість було виявлено місце зберігання великої кількості зерна і залишки обгорілої дерев'яної тари для нього. Вчені зробили припущення, «що одним із найімовірніших пояснень скупчення зерна в зоні покуті може бути його співвіднесення з першим чи останнім снопом або з дідухом». Цікаво, що, окрім зерна, тут же було виявлено значну кількість соснових вуглинок та гілок різного діаметра. За припущеннями авторів «зелена й взимку, а тому презентабельна сосна могла бути певним оздобленням дідуха». Від себе додам, що ці знахідки, ймовірно, є залишками обрядового деревця, яке було і, певною мірою, є і дотепер, важливою частиною основних обрядодій як календарного, так і сімейного циклу українців. Ймовірно, у XII ст.

воно фігурувало у зимовій обрядовості наших предків поряд із дідухом. Далі під впливом християнізації деревце в цій частині обрядової культури майже зникло. Натомість відгомін його існування, на нашу думку, варто вбачати у побутуванні оберегових знаків, що їх малювали на дверях на Йордан (у вигляді «трійці» та ялинки в ареалі Українських Карпат та Полісся), чи у звичаї прикрашати ополонку невеликими сосонками та ялинками на свято Богоявлення Господнього, не кажучи вже про міфологему так званого світового дерева, яку широко зустрічаємо у текстах найбільш архаїчних зимових величальних пісень-колядок.

П'ятий розділ «Магічний посуд» присвячений неординарним знахідкам ліпленого посуду слов'янського часу. Особливість цих посудин полягала, з одного боку, у їх дещо більшому розмірі, а з іншого — у тому, що до їх формувальної маси додавали зернівки культурних рослин. Безумовно, вчені вже свого часу звернули свою увагу на те, що до складу глини, з якої формували посуд, потрапляли зернівки культурних рослин. Загалом це могло відбуватися, коли рослинний компонент (посічену полову із включенням зерен) додавали у формувальну масу

як усаджувальну домішку; злакові додавали з ритуальною метою; зернівки могли випадково потрапляти до тіста; також зернівки або залишки після обмолоту могли використовувати як підсіпку під дно під час формування посуду. У досліджуваних випадках дослідники, проте, помітили, що концентрація зернівок на тілі посуду доволі висока, і це виключає можливість випадкового потрапляння, також вони знаходяться на всій поверхні посуду, а не лише на його денці. Про саму ж формувальну масу теж не можна стверджувати, що вона була сильно насичена рослинними рештками, до її складу входить, здебільшого, тільки зерно культурних рослин, тобто технологічний момент теж виключається. На думку дослідників, при додаванні зерна до формувальної маси цього суто побутового предмета мало виключно ритуальну мету, що було пов'язане із культом родючості, і «зернівки в тілі посуду мали гармоніювати зі звичайним вмістом посуду».

Сподіваємося, що матеріали, викладені у цінній збірці нарисів, у подальшому будуть корисними для етнологів при побудові реконструкцій різноманітних явищ традиційної культури та світогляду наших предків.